

М. РАВІЧ-ЧЕРКАСЬКИЙ

Робітничі організації на Україні в 70-х, 80-х і 90-х роках.

«ЮЖНО-РОССИЙСКИЙ РАБОЧИЙ СОЮЗ» В ОДЕСІ (1875 р.).

Капіталізм, що почав поширюватися в Росії після звільнення селян, виявляється в першу чергу в надто жвавому будівництві залізниць. В оцю галузь капіталістичної промисловості проникає не тільки держава, але й приватні підприємці. Після кримської поразки самодержавство, обслуговуючи інтереси поміщиків-рабовласників, все-таки примушено було взяти курс на європеїзацію феодальної Росії. В капіталістичному оточенні відстала царська Росія могла стати за колонію багатой і промислової Англії, загубити свою економічну незалежність. Поміщицтво, реакційне по своїй природі, в більшості своїй було так проти скасування кріпацтва, як і проти вступу Росії на шлях промислового капіталізму. Приватній капітал був надто незначний. Тому самодержавство стає на шлях державного капіталізму, прибравши до своїх рук ініціативу що до вкорінення промисловості. В період часу після скасування кріпацтва промислова ініціатива держави була направлена в бік збільшення залізничного будівництва й поширення залізничної сітки. Багата хлібом країна киче потребувала перевози цього хліба з району в район і експорту його закордон. Збільшення залізничного будівництва мусило відбитися на збільшенню обігу внутрішньої й зовнішньої торгівлі і на більш жвавому життю країв, що їх прорізали залізниці. «Будування залізниць, — зазначає стаття «Развитие русской железнодорожной сети»¹⁾, — після звільнення селян, зовсім не мало випадкового, безсистемного характеру, а було продиктовано могутніми економічними чинниками, що вже тоді були відомі». Ось ці чинники, які примусили уряд Олександра другого в період 1861 — 1873 р. р. витратити на будування залізниць коло 700 мільйонів карбованців і прокласти до 15000 верстов залізниць. Що залізниці будовано з певною метою — викликати приплив капіталів в промисловість і полегчити перевозку продуктів виробництва, то цілком природне, що шляхи

¹⁾ Труды Вольно-Эконом. О-ва, 1898 г. № 2, ст. 131.

прокладувано в напрямках промислових районів, портів і митових станцій. Жвавіший розвиток промисловости викликав приток робочих рук із «освобожденных» селян, що покінчили рахунки зі своїм злидненным господарством на селі. Крім цього, розвиток одної галузі промисловости викликав розвиток і в інших галузях. Так, наприклад, будування залізниць викликало попит на рейки, вагони, а потреба в цих останніх викликала попит на обробку заліза, на столярські роботи й т. ін. При такому стані справ формула народників «о хождении в народ», як єдиноврятуюча, мусила загубити добру половину своєї удільної ваги. Говорити інтелігентові, який спокутовував себе, про те, що він є неспроможний довжник перед цим «ростягнутим» «народом», — що живе на селі, можна було, безперечно, тоді, коли Росія спала під кулаком всемогутнього поміщика. Але цей спрощений соціалізм народників в середині 70-х років мусив вже дати відповідь на запитання: «А як бути з тим «народом» із села, що не жде інтелігента на селі, а сам, ліквідуючи свої звязки з селом, іде до міста на голодний заробіток, на надлюдську працю, на 16-18-годинний робочий день.

На Україні одним з районів, де жваво провадилося будування залізниць, була Одеса. Недивно, що на Україні Одеса стала осередком першого організованого робітничого соціалістичного руху. Не дивлячись на те, що «хождение в народ» стало масовим, що на село йшли найактивніші сили народницької інтелігенції, все ж таки в містах лишались досить широкі кола, які, співчуючи цьому рухові з тих чи інших міркувань, не мали можливости піти самі для проповідування соціалізму. Це одне. По-друге — інтелігентів, які йшли на село, темна забита селянська маса зустрічала не дуже привітно. Інтелігенти, відчуваючи це, вважали за краще йти на село як майстри-ремісники, що приходять шукати праці. Швець, кравець, коваль, бляхар і т. ін. — ось ті ремества, яким мусив раніш навчитися інтелігент-народник перед тим, як піти в народ. Його навчали в майстернях. Там інтелігент уперше зустрічався віч-на-віч з робітником, міським ремісником. Число робітників у ті часи по містах було надто незначне. Інтелігент, що шукав рятунку тільки на селі, в мільйонних масах селянства, не міг надавати цим робітникам-ремісникам великого значіння.

В цьому відношенню надзвичайно характерне виникнення в Одесі в 1875 році робітничої організації під назвою «Южно-Российский Рабочий Союз». В брошурі одного з учасників цього «Союза» ¹⁾ автор її цілком неправильно підносить питання про взаємовідношення народництва й робітничого руху, який тоді починав поширюватись. М. Сквери намагається на підставі історії «Южно-Российского Рабочего Союза» довести, що «власне

¹⁾ М. П. Сквери. Первая Социалистическая организация в Одессе. ДВУ. 1921.

народництву 70-х років належить ініціатива організації робітників, як класи, яка виявилася в досить упертих і частих спробах організувати міських робітників в Союзи». Для узагальнення такого явища в народництві уже в усякім разі немає підстав і даних. Єдиний майже випадок в Одесі важко висунути, як принцип, що керував народниками. Тим більш, що й приклад «Южно-Российского Рабочего Союза» є як раз надзвичайно навчаючий в тому розумінні, що навіть тут не народники прийшли до робітників, а, навпаки, робітники, не маючи досвіду й провідників, прийшли до народників з пропозицією взяти на себе організацію союзу.

«Южно-Российский Рабочий Союз» виник в травні 1875 р. Це була перша більш-менш масова робітнича організація не тільки на Україні, але й в Росії.

«Северно-Русский Рабочий Союз» виник на цілих три роки пізніше. Недивно тому, що програм останнього відрізнявся трохи більшою виразністю. В цьому відношенні відіграла велику роль ще й петербурзька промисловість, що дала на той час досить значний промисловий пролетаріат. Виник «Союз» в травні 1875 р. при таких обставинах: робітники чавунно-літейного заводу Гулл'є-Бланшарда в Одесі стали збиратися для організації позичково-ощадної каси. Ідея організовувати каси була в той час досить популярна серед робітництва й до цього заміру хутко пристали робітники інших заводів і, головним чином, залізничних майстерень. Почали вироблювати статут каси, але їм спочатку це було заважко. Робітники потребували організатора й провідника.

В Одесі тоді серед робітників провадив агітацію народник Є. Заславський. Він був власник типографії. До нього за чиєюсь вказівкою й звернулись робітники. Про цього Заславського прокурор одеської палати зробив доповідь міністрові юстиції, що «он открыл в Одессе типографию с целью замаскировать свою преступную деятельность». Крім того, для Заславського було зручніше завести знайомства серед робітництва через посередництво робітників своєї типографії.

Налагодивши стосунки з робітниками, Заславський почав улаштовувати в неділі й свята зібрання за містом, читати заборонену літературу, роздавати брошури учасникам зібрання. Коли звязок став більш сталий і збори почали мати регулярний характер, головний осередок, найсвідоміша частина учасників приступила до вироблення струту «Союзу», якого було названо «Южно-Российским и Рабочим». Статута розробляли довго, доповняли й виправляли його. Головними діячами цього «Союзу», окрім Заславського, дворянина по походженню, Сквери—інтелігента-конторщика, були й робітники—Рибицький, Наумов, Силенко, Луценко, Мрачковський. Число членів цього «Союзу» досягало до 200 чоловіка й, крім двох інтелігентів, «Союз» цілком складався з слюсарів, столярів літейщиків і інших, причому багато

з них відіграли в «Союзі» значну роль організаторів і пропагандистів. Інтересно, що, коли царський уряд склав акт обвинувачення в цій справі, він, складаючи обвинувачення, ніде не згадує про «Союз». Уряд не хотів зробити вражіння на громадянство, ніби революційно-соціалістичний рух уже остільки міцний, що охоплює широкі верстви робітництва й навіть організовує «союзи». Все-таки роблячи труси у різних осіб, царські жандарі знаходили статута «Южно-Российського Рабочего Союза» в чималій кількості примірників, надрукованих в типографії «Союза». До останнього часу цього статута ніхто не оголошував, тільки в статтях почасти Сквери, почасти Владиченки¹⁾ подавалися уривки цього статуту. Тільки недавно Одеському іспарту пощастило віднайти цього «статута» повним. Правда, останній 16 пакт його говорить, що «статута цього можна доповнювати й змінювати за згодою всіх членів союзу». Самий «Союз» проробив еволюцію від звичайнісінької позичково-ощадної каси яких тоді було дуже багато, через «братську касу» до союзу як революційно-соціалістичної організації. Відповідно до цієї еволюції змінюється й статут, аж поки він не став таким, яким його ми тут пропонуємо й оголошуємо вперше²⁾. Ось цей статут.

СТАТУТ «ЮЖНО-РОССИЙСКОГО СОЮЗА РАБОЧИХ».

1. Визнаючи, що лад, який нині встановлено, не відповідає вимогам справедливості відносно робітників;

що робітники можуть досягти визнання своїх прав тільки через насильствений переворот, який знищить усякі привілеї й зробить труд підвалиною особистого й суспільного добробуту;

що цей переворот може статися тільки при повному усвідомленню всіма робітниками безвихідного стану й при повному їхньому об'єднанню,

— ми, робітники «Южно-Российского края», об'єднуємося в один союз під назвою «Южно-Российский Союз Рабочих», ставлячи собі метою:

По-перше: пропагувати ідеї звільнення робітників с-під гніту капіталу й привілейованих класів.

По-друге: об'єднувати робітників «Южно-Российского края».

По-третє: підготовляти для майбутньої боротьби з економічним і політичним порядком.

2. При союзі є каса, суми якої на перший час признаються на пропаганду ідеї звільнення робітників, а пізніше й на боротьбу за цю ідею.

¹⁾ Див. журн. «Каторга и ссылка», № 5.

²⁾ Оскільки нам відомо, цей «статут» у повному вигляді оголошується вперше.

3. Членом союзу може бути кожна трудяща людина, що має близькі стосунки з робітниками, а не з привілейованими класами, і співчуває своїми вчинками головному бажанню робітників, боротьбі з привілейованими класами в ім'я своєї волі.

4. Обов'язки кожного члена до союзу й союзу до нього обумовлюються так: один за всіх і всі за одного.

5. Члена союзу, що проговориться сторонній особі про існування союзу або не виконає в точності своїх обов'язків до союзу, вважати за зрадника.

6. Кожний член мусить бути завше готовий на всяку офіру, коли ця офіра вимагається для врятування союзу.

7. Кожний член мусить поширювати між своїми товаришами основні ідеї нашого союзу й спонукати їх приєднатись до нашої справи—воля робітникам.

8. Кожний член мусить вкладати в касу щотижнево 25 коп. протягом року.

9. Член, що не зробив ніякої вкладки протягом п'яťох тижнів і не подав про це ніяких поважних причин, виключається з союзу.

10. Кожний гурток має право робити різні пільги своїм членам що до вкладок в касу.

11. Вкладені гроші стають власністю цілого товариства. Ні один з членів не має права взяти свої гроші назад.

12. Росподіляти гроші й видаткувати їх можна тільки за згодою всіх членів союзу.

13. Для переховування грошей товариство обирає с-поміж себе скарбника, який на вимоги товариства мусить давати детальний звіт про гроші.

14. У перші шість місяців з дня організації каси гроші не можна витрачати.

15. Союз поділяється на товариства, яких тепер є два: Одеське й Ростовське, товариства—на гуртки; кожний гурток має свого депутата (представника), який обирається на один місяць. Обов'язки депутата: стежити за вкладками в касу, дбати про те, аби всі правила союзу виконувались точно в його гуртку, дбати про потреби союзу й бути присутнім що-неділі на зборах депутатів.

16. Цього статута можна змінювати й доповнювати за згодою всіх членів союзу.

У своїй книжці «История Российской Коммунистической Партии» тов. Зінов'єв, говорячи про «Южно-Российский Рабочий Союз»¹⁾, пише: «... його програм не такий виразний, як програм «Северно-Русского Рабочего Союза», організованого на три роки пізніш. Через це, можливо, з самого початку, виявляється та величезна різниця, що була між північчю й півднем,

1) Т. Зінов'єв помилково називає Союз «Южно-Русским».

і що її ви простежите й у дальшій ході всієї нашої революції... Ріжниця соціальної прослойки наклала, видно, якусь ознаку на перші робітничі організації: «южно-русскую» й «северно-русскую». Коли ми порівняємо програми обох союзів, то побачимо, що «Северно-Русский Рабочий Союз» стояв, безперечно, ближче до нас, до революційної істини, і нам стане ясно, що він був більш передовий в оцінці значіння політичної боротьби й в своєму підході до масового революційного руху. Звичайно, т. Зінов'єв каже правду, але тут при встановленні ступня революційности двох «Союзів» треба взяти на увагу передусім те, що «Северний» союз організовано трьома роками пізніше від «Южного» — строк, надто значний в історії розвитку робітничого руху в ті часи. До того ж, петербурзька промисловість, протиріччя класових інтересів в Петербурзі виявлялися значно виразніш і рел'єфніш, ніж в будь-якому іншому районі тодішньої Росії. Програм «Северного» союзу, безперечно, відрізнявся більшою виразністю, більшою деталізацією, розподілом окремих вимог політичного характеру, але в ньому лишилося дуже багато з нашої точки погляду наївного, що перейшло у спадщину від народництва. Так, напр., вимога організації «производственных артелей» і товарищеских касс с беспроцентным кредитом от казны». Оскільки ми тепер розглядаємо ті чи інші програми з погляду їхньої близькості до старої марксистської соціал-демократії й оскільки сам «Северно-Русский Рабочий Союз» в своїй програмі проголосив, що його завдання тісно зв'язані з «завданнями соціал-демократичної партії заходу», ми вважаємо, що пакт про «производственные артели» стоїть в цілковитому протиріччі з програмом тодішньої німецької соціал-демократії. Соціал-демократи вважають «виробничі артілі» при капіталістичному устрої не тільки за некорисні, але навіть і за шкідливі. Практика Західної Європи довела, що ці артілі одривають од фабрик і заводів найкваліфікованіших, найінтенсивніших і найсвідоміших робітників, що позбавляє робітництво керівників в їхній боротьбі проти їхніх класових ворогів.

Як я вже говорив, «Северно-Русский Рабочий Союз» мав перевагу перед «Южно-Российским Рабочим Союзом» і не міг не мати її. Три роки, що відокремлювали їх один од одного, були роки найзавзятішої роботи соціалістичної думки. 1878 рік, час організації «Северно-Русского Союза», був поворотний що до розвитку російської промисловости, а в Петербурзі в цьому році відбулася ціла низка страйків на прядальних фабриках (Масквеля, Шау, Новій і інш.). Ці страйки дали для «Северного Союза» сприятливий ґрунт.

«Южно-Российский Союз» був перший не тільки на півдні, але й в цілій Росії. Одеса — провінційальне місто в 1875 році, мала тоді тільки початки промисловости й без найменшого натяку на робітничий рух. Коли Петербург в 1878 році мав вже досить сильні кадри інтелігенції, які були й у західній Європі

і заінтересувалися соціал-демократичним рухом в Німеччині, то можна з певністю сказати, що Одеса цього не мала. От чому на «Статуті Южного Союзу» ми помічаємо сліди народницького руху. От чому, коли тепер ми читаємо, маючи марксистський програм, де-які пакти програму «Союзу» переконують нас в їхній утопічності. «Ми були ще,—пише Сквери в своїй брошурі,—далекі від економічного матеріалізму й нам була зовсім чужа й незнайома марксистська концепція об'єктивної потреби перетворити капіталістичне суспільство в соціалістичне». От чому й ініціатори «Союзу» писали в своєму статуті, що «переворот може статися тільки при повному усвідомленню робітниками... і т. д.». Не знаючи короткої марксистської формули: «буття визначає свідомість»,—вони думали встановити висновок—соціалістичне буття з соціалістичної свідомості. Крім того, діячі «Южного Союзу» бачили в експлоатації робітничої класи «несправедливість», розглядаючи це питання як етичну проблему.

Але все-таки, власне, на «статуті Союзу» можна бачити, як ідеологи народництва при першій спробі підійти не до селянства, як до єдиної категорії, що мусить самопобутовим шляхом встановити соціалізм в Росії, а до робітників, одразу засвоює марксистську мову й марксистську термінологію. Не знаючи «Комуністичного Маніфесту» Маркса й Енгельса, автори «статута» говорять про «повне об'єднання» всіх робітників, говорять про те, щоб знищити «привілеї» й зробити «труд підвалиною особистого й суспільного добробуту». Мета союзу в «статуті»—«пропаганда ідеї звільнення робітників с-під гніту капітала й привілейованих класів». Тут все цілковите визнання класового поділу суспільства й протиставлення капіталу робітникам. Робітництво визнається за самостійну одиницю, що веде самостійну політичну й економічну боротьбу. І хоча в «статуті» ніде не згадується про солідарність «Союзу» з західною соціал-демократією, але ця солідарність відчувається у вступній частині «статута».

«Союз» не обмежував своєї роботи районом Одеси. Згідно з «статутом» «Союз» ставить собі за мету—об'єднувати робітників «Южно-Российского края». З цією метою до Ростову було відраджено робітника Надачина, який, проте, не встигши розвинути роботи, був заарештований.

Окрім того, «Южно-Российский Союз», хоча осередком його роботи й було місто, агітація серед робітництва фабрик, заводів і майстерень, не міг не розуміти, що «Южно-Российский край», як економічно-відсталий, має надто тонку прослойку пролетаріята й не зможе вести успішно боротьбу з тодішнім економічним і політичним порядком без широкої підтримки українського селянства. У «Союзі» обговорювали не раз справу про пропаганду на селі. На одних зборах, де мова йшла про це, як говорить М. Сквери, один робітник українець говорив між иншим про таке: «На село, в народ треба йти по апостольському... з цілком у руках, з торбинкою за плечима й геть на село...

і так із села на село... Книжок там не читають, бо не вміють, письменних нема... Одним словом, проповідувати треба!».

Проіснувавши вісім місяців, в «Союзі» почалися арешти. Таких арештів було за 60. До суду, проте, було притягнуто тільки 15 чоловіка: Є. Заславського, М. Сквери, Яна Рибицького, Кравченка, Луценка, Силенка, Мрачковського, Наумова, Короленка, Курганського, Надачина, Волощука, Ляховича, Тараненка, Соколова. Суд над ними відбувся тільки в 1877 році. Учасників першого «Союзу», було присуджено: Заславського, як лідера й керівника «Союзу», на 10 років каторги, Рибицького й Кравченка на 5, Ляховича, Мрачковського, Наумова, Силенка й Сквери на «поселение с лишением всех прав», Луценка в арештантські роти на 2 роки, Короленка й Курганського на 1 рік, Тараненка, Соколова, Волощука й Надачина, того самого, якого було відряджено з Одеси для організації відділу «Союзу» в Ростові—на 3 місяці ув'язнення.

Так загинув через зусилля уряду перший в тодішній Росії «Рабочий Союз», але він за 8 місяців свого існування встиг глибоко пустити коріння і в той час, коли діячі «Южно-Российского Рабочего Союза» томилися в попередньому ув'язненні, де-які члени першого «Союзу», що уціліли, вже організували другий «Союз» для того, щоб продовжувати заповіти Є. Заславського.

«ЮЖНО-РУССКИЙ РАБОЧИЙ СОЮЗ» В КИЇВІ (1880 р.).

Київський «Южно-Русский Рабочий Союз» організовано в 1880 році. На цей час, після розколу «Земли и Воли» на дві частини—на «Народную Волю» й «Черный Передел» в 1879 р., останній почав швидко слабшати й з нього вийшли найактивніші члени, між якими були Лизавета Ковальська, Микола Щедрин, Олексій Преображенський й інші. Перші двоє були фундаторами «Союзу». Організація останнього майже цілком дезорганізувала «Черный Передел», який до того ж майже увесь був прибраний до рук поліції. Л. Ковальська й М. Щедрин, що вийшли з «Чорного Передела», склали власний анархичний програм, який визнавав за необхідний спосіб боротьби економічний і політичний терор. Є вказівки на те, що цей програм і велику пояснюючу записку до нього написав Павло Борисович Аксельрод, що тоді був членом «Чорного Передела». В той час між частиною робітництва й фабричною адміністрацією в Києві виникли суперечки, що їх підхопила Л. Ковальська й М. Щедрин, як ґрунт для агітації. Оскільки агітацію проводили вони в надто влучний момент і надто уміло, то успіхи її були досить значні. До «Союзу» охоче стало приставати робітництво. До «Союзу» швидко пристали й інші інтелігенти, як, напр., Софія Богомолець, уроджена Присецька—українка з Полтавщини, слухачка на медичних курсах в Петербурзі, її старша сестра Марія Присецька—фершалиця, Олексій Преображенський—син

священика, що належав раніш до київських і харківських терористичних гуртків, Павло Іванів—вчитель і інші. Найдіяльніші члени «Союзу», окрім Ковальської й Щедрина, були Софія й Марія Присецькі—сестри відомого соціяліста Присецького, що втік в 1880 році до Румунії, в 1883 його вислано до Східного Сибіру, в 1901 році його було притягнуто по ділу Револуційно-Української Партії (РУП), а в 1906 році він був депутат до 1-ої Державної Думи.

Численні погрози, які робив «Союз» окремим фабрикантам, що вперто утискували своїх робітників, давали добрі наслідки й це створило «Союзові» велику популярність серед робітництва, що охоче йшло в «Союз». Усі члени «Союзу» поділялись на групи, де провадились навчання, бесіди, так чисто теоретичного характеру, як і на теми дня. Заняття, звичайно, провадились на околицях Києва.

Крім того, діячі «Союзу» вели енергійну агітацію через друк, видаючи відозви й листівки з власної таємної друкарні.

Під впливом пропаганди «Союзу» перебувало до 700 робітників. «Южно-Русский Рабочий Союз» проіснував щось біля 8 місяців.

Наприкінці 1880 року Ковальську й Щедрина арештовано на вулиці, а пізніше цілу низку інших діячів «Союзу» затримано й віддано під суд. Крім цих, було притягнуто до суду Івана Кашинцева—студента харківського університету, Венцеслава Кізера—саксонського підданця, слюсаря, Олександра Долера—французького підданця, столяра, майстерня якого була за центральною явку для членів «Союзу».

Військовий суд в Києві, що відбувся 26—29 травня 1881 року над притягненими, присудив Ковальську, Щедрина й Преображенського до кари на смерть, яку замінили на вічну каторгу, Іванова на 20 років, Кашинцева й Богомолець на 10 років, робітників Кізера й Долера на заслання до Східного Сибіру й Марію Присецьку на заслання в Томську губернію.

Негайно по арешті головних діячів «Союз» розпався.

«ЮЖНО-РУССКИЙ РАБОЧИЙ СОЮЗ» В МИКОЛАЇВІ (1897 р.).

Досить великою по своєму значінню була миколаївська робітнича організація, що прибрала собі назву «Южно-Русский Рабочий Союз» в 1897 р. Миколаїв в цей час був досить велике місто з населенням за 80 тисяч і з них майже 10.000 робітників фабрично-заводських, ремісників і прикащиків. Миколаївський «Союз» починає своє існування з цілком інтелігентського гуртка, що утворився ще на початку 1895 року і в якому брали участь самі ріжноманітні по своїх політичних настроях елементи. На зборах цього гуртка, проте, вивчали, головним чином, соціяльні науки й навіть читали Ласалю й «Капітал» К. Маркса. Під впливом умов і обставин промислового життя

міста поміж учасниками гуртка почалася диференціація, причому де-які почали відходити, а де-які стали інтересуватися революційним робітничим рухом. До останніх належали сестри й брати Соколовські та Лев Бронштейн, який пізніше під прізвисьмом Лев Троцький став одним з найвидатніших провідників світового робітничого руху.

«Южно-Русский Рабочий Союз» заснувався в квітні 1897 р. Його фундаторами можна вважати Львова (Троцького), Олександру Соколовську й робітників: Короткова, Мухіна, Нестеренка. «Союз» мав звязки зі всіма майже заводами міста, а також з залізничниками, портовими робітниками й ремісниками. «Союз» також мав свій «статут». Число членів досягало 200 чоловік. З статуту видно, що мета «Союзу» полягала «у підвищенню рівня матеріального добробуту пролетаріату й звільненню його від деспотизму всевладного царського уряду». Ставлячи своїм завданням об'єднання пролетаріату шляхом розвитку класової самосвідомості, «статут» говорить про таке: «Наші вороги—капіталісти, що мають в своїх руках усю економічну могутність, і уряд, в руках якого вся політична влада. Чи є на нашому боці така перевага, що забезпечувала б нам перемогу над таким могутнім ворогом? Є, ця перевага—наша численність, що разом з солідарністю становить наймогутнішу зброю. Солідарність робітництва спирається на усвідомленні робітниками власних класових інтересів; в цьому відношенні до них на допомогу мусить прийти наука, що освітлювала б правдивим світлом становище пролетаріату й вказувала б на той короткий шлях, яким робітництво досягне волі, рівності й братерства». Згідно зі «статутом», організація поділялась на гуртки. Особи, обрані цими гуртками, складали центр. Кожен член гуртка мусив був платити членську вкладку. На чолі кожного гуртка був комітет з 5-ьох обраних осіб: касира, бухталтера, контролера й двох депутатів. Найбільшим числом членів кожного гуртка могло бути 25 чоловіка.

В разі збільшення установленого числа членів, організовувався новий гурток з новим пропагандистом, обов'язковим при кожному гурткові. За головних організаторів гуртків були розвинені робітники, що мали безпосередні стосунки з робітничою масою на заводах: Коротков, Мухін, Німченко, сапдат Лейкін, Нестеренко й інші. За головних організаторів були Львов і Олександра Соколовська.

В червні 1897 року вже скликали сходки, де зачитувано й було ухвалено «статута». При «Союзі» було організовано гурток молоді, де були виключно молоді робітники. Цим гуртком спочатку керував Львов (Троцький), пізніше його замінив відряджений Одеською організацією Гуревич і Франкфурт, що приїхав з Катеринослава. З іншими містами миколаївський «Союз» був зв'язаний погано. Більш усього він був зв'язаний з Одесою, куди кілька разів їздив Львов і звідки до Миколаєву приїхав

Гуревич. Відомий Айзик, поляк, що приїздив до Миколаїв, сам особисто зв'язував Миколаїв з Катеринославом, Київом і Минськом, звідки Миколаїв одержував бундівську літературу. За даними, знайденими тов. Невським, був якийсь зв'язок з Харковом, звідки прибув співучасник Ювеналія Мельникова по його роботі в Харкові Андрій Кондратенко. Був зв'язок з Кременчуком. Коли в жовтні відбувся страйк кравців в Кременчуці, Миколів реагував на це спеціально відрукованою прокламацією з закликом до збору грошей на користь страйкарів-робітників. Заклик мав досить великий успіх. «Союз» видав цілу низку відозв і в жовтні відрукував перше число гектографованої газети «Наше Дело». В прокламації, яку випущено раніше від газети, повідомлялося, що 2 жовтня вийде перше число газети «Наше Дело», що ця газета освітлюватиме робітничий рух «на юге России». Усього вийшло 3 числа. Останнє вийшло 10 жовтня, причому характерною в цьому числі була стаття «О национальной вражде». На півдні це питання було дуже актуальне, тому, що всюди поліція з благословення уряду нацьковувала російське населення на євреїв.

Коли уважно розглядати «Статут Южно-Русского Рабочего Союза», то в ньому можна знайти безперечні сліди впливу «Статута Южно-Российского Рабочего Союза» 1875 року, не дивлячись на те, що їх відокремлює один од одного два десятки років. Тов. В. Невський, який зняв покривало, що запинало від нас цей куток революційного руху, в своїй книжці «Южно-Русский Рабочий Союз в Николаеве в 1897 году», ніде не говорить про цей вплив одеського «статута», але все ж таки такий вплив можна припустити. Миколаїв і Одеса два центри, що є у постійному зв'язку один з одним. Миколаїв завше тяготів до Одеси. Можливо, що де-хто з учасників миколаївського «Союзу» знав одеського «статута».

В одеському «статуті» йде мова про те, що переворот можливий тільки «при повному усвідомленні всіма робітниками свого безвихідного становища й повному їхньому об'єднанні». Миколаївський «статут» говорить, що солідарність робітничої класи «полягає в усвідомленні робітниками власних класових інтересів». Усякі деталі про членські вкладки, про касирів в кожному гурткові так само до певної міри сполучуються. Що до змісту «статутів» одеського й миколаївського, то тут дається диву, тому що перший так коротко без зайвих слів викладає пакт за пактом свої принципи, в той час, як другий загромождує довгими поясненнями й виразами, як от: «їм (робітникам) мусить прийти на поміч наука, що освітлювала б правдивим світлом становище пролетаріята й вказувала б на той короткий шлях, яким робітництво досягне волі, рівності й братерства».

Відаючи належне сантиментальному народництву (це ж в 1896 році!) «Южно-Русский Рабочий Союз» не міг в умовах

України не віддавати належне й її специфічним умовам. Одним з видатніших діячів «Южно-Русского Рабочего Союза» був робітник Ананій Нестеренко—українець з поетичними нахилами. Нестеренко, певно, був досить впливовою людиною в «Союзі». Це видно, передусім, з того, що «Союз» друкував і поширював вірші, які писав він в стилі Тараса Шевченка під назвою «Дума робочого». Вірш вартий того, щоб навести тут його увесь.

ДУМА РОБОЧОГО.

(Діло було . . . . . заграницею).

Тяжко людям жить без волі,
На панів робити...
Не зазнали вони долі
Ані їхні діти.

День і ніч вони працюють
І як лози гнутьсь,
Та ніяк не розміркують,
Не можуть проснуться.

Темнотою всі сповиті,
Як мала дитина.
Божеством вони укриті...
Лихая година!

Кому ж вони повідають
Своє тяжке горе?
Пани кров їх випивають...
О! нещасна доле!

Довго вони сумували,
Щоб добитись волі;
Головоньки свої клали
В городах і в полі.

Але ж волі не добились,
Так і повмірали,
Бо вони роз'єдинились
На клочки й кагали.

Ось устав пророк великий,
Марксом називався,—
Обличив царизм він дикий
І за працю взявся.

Став людей соединяти
На благее діло,
Став любов'ю обливати,
Говорити сміло.

Щоб брат брата шанували
Та соединялись,
Панам волі не давали
Та за діло брались.

З'єдинився люд робочий
Густими рядами,
Стали тяжко всі боротись
З панами й царями;
Стали сміло говорити
За добро й свободу,
Щоб равенство утвердити
Робочому роду.
Затрусились пани й попи,
Побачивши горе...
І полилась кров робочих
У глибоке море.
Правда, тяжко люд боровся
Проти грозної сили,
Але ж правди він добився,
Царизм ізнесли.
Пролетарій повеселів
І заспівав пісні;
Царизм тяжко засумував,
Що закон їх тріснув.
Не довго їм зосталося
З людей крові ссати;
Як би їм ще не прийшлося
І хліба прохати!
Ото тоді-то люд робочий
З них всіх насміється,
Як проклятий рід собачий
Прахом розпадеться!
Тоді воля запанує
В городах і селах,
Вона людей пошанує
Радих та веселих.
Тоді люде одпочинуть
Від тяжкої праці...
Ярмо з шиї вони скинуть,
Заживуть по братськи.
Слава Марксу дорогому,
Слава йому всюди,
Що від його проснулися
Всі незрячі люде;
Що подав свій вірний голос
Бідному народу,
Що созрів пшенишний колос
На робочім полі.
Що создав безсмертне діло
На весь світ великий,
Побідив врагів могучих,
Львів гнусних та диких.

Але пізніше виявилось, що Нестеренко був зрадником і виказав усіх діячів жандарському управлінню й навіть намагався втягнути в провокацію інших робітників «Союзу» Мухіна й Короткова.

«Южно-Русский Рабочий Союз» не був, проте, соціал-демократичною організацією. Тоді Троцький, як один з головних керовників «Союза», швидче схилявся до народництва, а в доповіді череві товариш міністра внутрішніх справ вважає, що «Союз» провадив пропаганду соціально-революційних ідей. Але зі змісту всіх статтів в «Нашем Деле», з виданих «Союзом» відозв можна зробити висновок, що учасники його, сами того не підозріваючи, були марксистами.

Ліквідація «Союза» відбулася 21 січня 1898 року. В справі «Союзу» притягувалось до суду 28 чоловіка. Через 10 місяців по арешті в жовтні 1899 року засуджено: Львова, Ол-ру Соколовську і І. Соколовського на 4 роки, Зіва й Гуревича на 3 роки до Східного Сибіру, Короткова й Мухіна (робітників)— на 2 роки, до Вятської губернії вислано Швиговського й Дорна. Всіх останніх випущено під догляд поліції.

«ЮЖНЫЙ РАБОЧИЙ СОЮЗ» В ХАРКОВІ (1881 р.).

Про цей «Союз» ми маємо надто мало даних. В «хронике соц. движ. в России 1878-1887 г. г.»¹⁾ є, що «в листопаді 1881 р. і 31 січня 1882 р. Харківський військовий суд розглядав 2 процеси, які відносилися до «Южного Рабочего Союза», котрий було організовано в Харкові; в цьому процесі головними обвинуваченими були Іван Гурмаженко, учень сумської реальної школи і Сигізмунд Обедзинський, учень харківської реальної школи. Першого засуджено на ув'язнення, а другого з трьома своїми товаришами на каторгу». Але на сліди цього «Союза» нас наводить також біографія Віктора Олександровича Данилова (див. «Большая Энциклопедія», т. 21). Там говориться: У 1882 р. Данилова знову було арештовано в зв'язку зі справою «Южного Рабочего Союза», організованого в Харкові, і на цей раз харківський військовий суд присудив його на 4 роки каторжних робіт і відправити на кару». Однак, у присуді харківського військово-окружного суду від 31 січня 1882 року в справі про Данилова, Обедзинського, Макаренка, Овсяникова, Короного, Забалуїва, Сиповича, Цимблера ніде ні одним словом не згадується про «Союз». У присуді просто говориться про дворян: Данилова, Сиповича й Макаренка, про купецьких синів Овсяникова, Короного й Літягіна, про міщан Обедзинського, Забалуїва й єврея Цимблера, яких обвинувачується «в принадлежности к существующему в России тайному социально-революционному сообществу». З «Производства дел» канцелярії

¹⁾ Офіційний звіт. Москва. 1907. Вид. В. М. Сабліна.

Харківського губернатора за 1881 рік справа є у такому вигляді. 22 квітня в Харкові мала б відбутися процесія з іконою. Багато околишніх мешканців через це йшло до міста. По дорозі з слободи Олексіївки до Харькова два молодих чоловіка роздавали селянам прокламації й їх було затримано. Виявилось, що один з них був студент—Олександр Сипович, другий—учень харківської реальної школи—Сигизмунд Обедзинський. Коли їх трусили, в обох знайшли прокламації під заголовком: «Честным мирянам, православным крестьянам и всему народу русскому об'явление», а внизу підпис: «дано в С.-Петербурзі марта 2 дня 1881 года». 24 квітня в цій справі арештовано студ. Цимблера. 11 червня арештовані в Курску з прокламаціями Овсяників і Федоренко на допиті показують, що прокламації їм дав для розповсюдження аптекарський помішник Виктор Олександрович Данилов і що він є головний діяч організації. Коли робили трус у Данилова, то знайшли 5 чисел «Земли и Воли», літографовану брошуру «У гроба». Данилова арештували. Суд над ним відбувся тільки в січні 1882 року. Данилова вислано на каторгу на 4 роки, Сиповича «на поселение в более отдаленные места Сибири», Обедзинського й Овсяникова «на поселение в местах Сибири не столь отдаленных». Усіх інших суд виправдав, окрім Цимблера, що відбув два місяці ув'язнення.

«Северно-Русский Рабочий Союз» виник в 1878 році. Загинувши в боротьбі проти сильно озброєного ворога, він більше не відновлював своєї діяльності. «Южно-русские» організації повставали кілька разів то в одному, то в другому з великих центрів України, причому повставали без де-якої наступності. Назва «Южно-Российский», «Южно-Русский». «Южный» походили якось стихійно, а ці організації свідомо обмежували свою роботу містами України («Южно-Российским краем»). Цей факт треба продумати, освідомити всім тим, хто працює над історією України, хто інтересується історією революційного руху. У всіх перелічених мною «союзах» безсумнівна очевидність українського елементу, що вносив певні, напівсвідомі тенденції в робітничий рух «юга».

С. ЯКИМОВИЧ

Устин Кармалюк в судових актах.

З давніх давень особа Кармалюка, улюбленого подільського народнього героя численних пісень і переказів, завше цікавила всіх, як і своєю незвичайною, майже казковою вдачею, так і своїми особливими рисами лицарської мужности.

Відомість і слава Кармалюка вже давно перейшли за терен рідного йому Поділля й розійшлись по всій Україні, про що свідчать етнографічні записи, та навіть перекинулись і до Бесарабії, де лише його перевернуто в молдаванського Гоца (розбійника) Кармалюка¹⁾.

Досить також нагадати, що пісні й перекази про Кармалюка ми знаходимо не тільки в етнографічних збірках і матеріалах, але знаходимо навіть в щоденнику Т. Г. Шевченка²⁾.

На підставі тих же народніх пісень і переказів Марко Вовчок утворила своє відоме оповідання «Кармелюк», одержавши потрібні інформації од певних людей—«і де родився, якого роду, як його звали, усе усе чисто»³⁾.

Також треба згадати, що відомий історик М. Костомарів у своїй полеміці за українську ідею не вагаючись становить Кармалюка серед сонму українських національних героїв в їх боротьбі проти поляків⁴⁾.

В наші часи ми вже маємо дві драми про життя Кармалюка Л. Старицької-Черняхівської та Васильченка⁵⁾, зміст яких ґрунтується також на тій же народній ідеалізації.

Наведені приклади наочно свідчать, що особа й вчинки Кармалюка вже давно вийшли за межі народнього фольклору й прямують до свого узагальнення на підставі тої народньої ідеалізації, що оточила ім'я Кармалюка.

Відомість і слава Кармалюка полягають переважно на народніх піснях і переказах, але треба також зазначити, що про

¹⁾ А. Яцимирскій. «Разбойники Бессарабии въ разсказахъ о нихъ»—Этнографическое Обзорѣніе 1890—I, ст. 84.

²⁾ «Основа», 1862, кн. VIII.

³⁾ Л.-Н. В. 1908—1—73.

⁴⁾ О. Рылскій. «Къ изученію украинскаго народнаго міровоззренія». К. Ст. 1903—IV—19.

⁵⁾ П. Тичина «Плуг». Київ. 1920, ст. 20.

цю славу й відомість Кармалюка яскраво свідчать і ті тисячі сторінок старих судових актів, що заховалися й до нашого часу, де на цих сторінках позовних судових актів, навіть проти бажання офіційних суддів, виразно відбивається доба, сучасна Кармалюкові, з його надзвичайним впливом на колишнє селянство.

Ці судові Кармалюкові акти мають свою де-яку історію.

В 1872 р. в Кам'янці-на-Поділлі вийшла друком праця М. Симашкевича: «Римское католичество и его ієрархія въ Подоліи».

В одному з розділів цієї книги М. Симашкевич присвячує місце ¹⁾ й Кармалюкові, де наводить його життя по польському джерелу ²⁾, але освітлює Кармалюка, як народнього героя та месника польському панству за кривди українського селянства, чому польська шляхта весь час переслідувала Кармалюка й повернула його навіть в державного злочинця.

Крім того, М. Симашкевич, виразно підкреслюючи в своїй праці антипольську тенденцію, бачить навіть польську інтригу й у тому, що Енциклопедія Powszechna навмисне перевернула Кармалюка ³⁾ в «Karmaniuk», аби поглузувати з нього.

Праця Симашкевича незабаром викликала відповідь польського ⁴⁾ місцевого історика д-ра А. Ролле, де автор, ретельно простудіювавши судові акти Кармалюкових вчинків, виставив його як звичайного розбишаку й злочинця, який не тільки не був оборонцем свого народу, а навіть поробив селянству надзвичайну шкоду.

Праця Ролле, збудована на судових актах, це єдина нині розвідка, що присвячена Кармалюкові, і вона завжди була запевне правдиве джерело, що до життя й вчинків Кармалюка, а особливо нині, коли більшість судових актів, які переховувались в Літині, Летичеві, Винниці безслідно зникли, а також зникли й ті судові акти, на підставі яких базується й розвідка Ролле.

Цікава розвідка Ролле про Кармалюка була перекладена на російську мову й видрукована в «Кіевской Старинѣ» за 1886 р., кн. III, з анонімною передмовою ⁵⁾, але тільки з де-яким скороченням.

Невідомий автор передмови, коротко аналізуючи працю Ролле, в таких словах висловлює свій осуд:—«Но что могла сказать ему (Ролле) эта мертвечина, этот канцелярский хлам, существенную часть которого мы

¹⁾ Ст. 442—444.

²⁾ Енциклопедія Powszechna, t. XIV, ст. 131. Warszawa. 1863.

³⁾ Про транскрипцію імені Кармалюк далі.

⁴⁾ Dr. Antoni (Ролле) «Gawędy z przeszłości, t. I. Lwów. 1879 (Opryszek, opowiesć zdarzeń prawdziwych).

⁵⁾ Як можна гадати, ця передмова, а може й переклад належать В. Б. Антоновичеві, бо в тому примірникові «Gawędy z przeszłości», що доведено бачити в книгозбірні В. Б. Антоновича, на ст. 230 мається навіть хрест, що зазначає останні рядки перекладу.

имели в своих руках? Они помогли ему установить порядок времени, отдельные случаи преступлений Кармелюка и его сообщников—по показаниям намеренно скрытым и извращенным, неполным и только; но не могли объяснить истинных мотивов преступления в каждом данном случае и отношений преступников к потерпевшим от них и наоборот. Тогдашним военным и гражданским властям, преследовавшим и судившим Кармелюка, не было дела ни до социального положения народа, на который они имели свой особый взгляд, ни в частности до семейного разгрома Кармелюка и перенесенного им душевного потрясения и мук; они не входили и не могли входить в обсуждение ни обстоятельств отдачи его в солдаты, ни личных и общенациональных мотивов, руководивших его ненавистью к панству и всему соприкасавшемуся с ним и ожесточенною над ним местью; они имели дело с фактом нарушения закона и судили Кармелюка, как дезертира, вора, грабителя, разбойника, беглокаторжника» ¹⁾.

Цей справедливий і об'єктивний осуд невідомого автора передмови що до перекладу праці А. Ролле, запав глибоко мені в думку, і тому, коли мені довелося мешкати в Кам'янці-на-Поділлі, де були скупчені всі судові акти про вчинки Кармалюка, то я поклав своїм обов'язком перевірити ці судові акти.

Всіх судових актів ²⁾ про Кармалюка в бібліотеці Кам'янецького Університету мається 5 томів, а про VI-й том у мене була достотна копія розписки І. Бачинського, який взяв цей том для своєї праці про Кармалюка.

I.—«Дѣло ³⁾ о преступникѣ Устинѣ Карманюкѣ, который участвовалъ въ ограбленіи людей въ Литинскомѣ повѣтѣ. (По описи 18 Арх. № 17, на 60 листах ⁴⁾)».

II.—«Дѣло ⁵⁾ слѣдствіемъ произведенное по предписаніямъ гражданскаго и военнаго начальствъ о возмущеніи содержащихся въ здѣшнемъ крѣпостномъ тюремномъ замкѣ арестантовъ и побѣгѣ оныхъ. (По 18-й описи Арх. № 65, на 379 листах ⁶⁾)».

¹⁾ «К. Ст.» 1886—III—496.

²⁾ Судові акти писані мішаною мовою, багато є листування польському.

³⁾ За 1822—1829 р.

⁴⁾ Фактично мається 124 аркуша.

⁵⁾ За 1823 р.

⁶⁾ Фактично мається 314 арк. На обгортці є примітка — «одна виписка отдана г. секретарю К. П. Суда» — певне то була «сентенція», щоб-то приговор, якого там немає.

III.—«Дѣло¹⁾ о бѣжавшемъ съ каторжной работы разбойникѣ Василюѣ Михайловѣ Гавриленко (онъ же и Кармалюкъ) и протчихъ сотоварищахъ его за чинимыя грабительства. (По 55 оп. Арх. № 7, на 2071 листахъ²⁾».

IV.—«Дѣло³⁾ Лѣтичевскаго уѣзднаго суда № 1106 о шайкѣ преступника Кармалюка за ограбленіе подполковника Дембицкаго и прочемъ. (По 108 оп. Арх. № 6, на 2521 листахъ⁴⁾».

V.—«Дѣло⁵⁾ Лѣтичевскаго уѣзднаго суда № 1940 о шайкѣ преступника Карманюка за ограбленіе посесорши села Красноселки Поплинской. (По 108 оп. Арх. № 25, на 1726 листахъ⁶⁾».

VI.—«Дѣло о бѣжавшемъ изъ Сибири каторжной работы Густинѣ Карманюкѣ, сужденномъ за побѣгъ изъ Сибири и воровствѣ разныхъ вещей и о подсудимыхъ Михайлѣ, Андреѣ и Никифорѣ Блажкунахъ, сужденныхъ за пересодержательство Карманюка и совмѣстное воровство вышеупомянутыхъ вещей. (По 63 оп. Арх. № 195, на 1093 листахъ⁷⁾».

Ці судові Кармалюкови акти, що переховуються в бібліотеці Кам'янецького Університету, подають нам дуже багато фактичного матеріалу, бо там і особисті допити Кармалюка, його товаришів та сила ріжноманітних свідків, але треба сказати правду, що на підставі цього офіційного матеріалу ми не маємо змоги уявити правдивої ролі Кармалюка та його впливу на колишнє селянство,—тим більше, що кам'янецькі судові акти подають нам життя Кармалюка з великою перервою з 1825 по 1835 рік, і які доводиться доповнювати, користуючись студією Ролле.

В кам'янецьких судових актах ми переважно маємо певні хронологичні дати та описи вчинків Кармалюка, на підставі яких можна багато де-чого додати, що оминув Ролле, та виправити його фактичні помилки, але там, за поодиноким винятком, ми не знайдемо нічого, що може допомогти зрозуміти ту незвичайну популярність Кармалюка серед української людності.

Після безпосереднього знайомства з Кармалюковими судовими актами та фольклорною літературою про Кармалюка стало також можливо зробити й другі висновки, що праця Ролле утворена не лише на студіюванні офіційних документів, але часто й густо на своїх власних спогадах та на спогадах тих

1) За 1828 рік.

2) Фактично мається 1235 арк.

3) За 1834—1837 р.

4) Фактично мається 2569 арк.

5) За 1835—1836 р.

6) Фактично мається 1736 арк.

7) За 1832 р. Ці судові акти було вивезено Бачинським до Винниці. По останніх відомостях, що були мені надіслані в кінці 1922 р. О. М. Ковалевською—ці судові акти переховуються в Винницькому музею, де пагінація починається з 712 по 1091 сторінку. (Перших 711 аркушів загинуло).

знайомих Ролле, що багато знали про Кармалюка, а може брали й живу участь в епопеї Кармалюка, яка тривала з 1812 по 1835 рік.

Ці особисті спогади особливо виразно відбиваються в драматизації викладу вчинків Кармалюка, анекдотах і переказах про нього, описах дієвих осіб і тогочасного польського панства.

Освітлення особи Кармалюка в праці Ролле переважно негативне. Як про це було зазначено вище, у Ролле була передузята думка довести, що Кармалюк зовсім не є народний герой, а тільки звичайний розбійник, один з останніх могикинів минулої гайдамащини.

Маючи таку упереджену думку, Ролле не вагаючись постійно прикладає такі епітети до особи Кармалюка: *złodziej*, *rabus*, *zbrodniarz*, *orgyszek* і т. ін.

В праці Ролле також яскраво помітно другий осередок ваги цієї розвідки, який полягає не в нарисі особи Кармалюка, а на змалюванні мужности Подільської польської шляхти, яка героїчно живе серед цинічної української людности, що повсякчасно тягне за гайдамацькими традиціями.

Тільки в дуже рідких і окремих випадках український селянин може виявити де-які почуття доброї вдачі й сумління, але й це залежить од попереднього культурного польського впливу¹⁾.

Проте треба сказати, що, не вважаючи на свою де-яку тенденційність, праця Ролле нині є одним з першорядних джерел до життя й вчинків Кармалюка, бо тих судових актів, що були своєчасно переглянуті Ролле, тепер немає.

Окрім Ролле, особа й правдива роля Кармалюка цікавила багатьох подолян, але, на жаль, всі їх патріотичні заміри не сягали далі збирання звичайного фольклорного матеріалу, і вони навіть, на диво, не цікавились судовими актами (окрім Бачинського) і особливо тоді, коли була цілковита можливість працювати в самих добрих умовах.

Після розвідки Ролле про Кармалюка до друку з'являлися лише короткі замітки, що подавали переважно фольклорний матеріал—пісні, перекази, які містилися здебільшого в «Кіевской Старинѣ».

З цих заміток найбільше заслуговують уваги матеріали Олтаржевського²⁾ та Венгрженовського³⁾, як спогади наочних свідків і сучасників життя Кармалюка, і згадки Максимова⁴⁾ та Ахшарумова⁴⁾ про незвичайну популярність Кармалюка серед каторжного миру в піснях і переказах про нього.

1) Ibidem. 213, 230.

2) Ю. Олтаржевскій—«Воспоминанія старожила о Кармелюкѣ». К. Ст. 1886—VI—371—378.

3) С. Венгрженовскій—«Еще кое-что о Кармелюкѣ». К. Ст. 1886—VII—553—560.

4) С. Максимовъ—«Сибирь и Каторга» С. П. Б. 1891. Ст. 338, 366, 369—371.

5) Д. Ахшарумовъ—«Изъ моихъ воспоминаній (годы 1850—1851)». Миръ Божій. 1904—III—60.

Всі ж останні замітки — як фольклорний матеріал, подають нам лише ідеалізований тип Кармалюка, який мало в'яжеться з тим дійсним розбійником Кармалюком, про якого ми довідуємось з судових актів.

Переходячи тепер до спроби викладу життя Кармалюка по судових актах, я мушу зазначити, що моя коротка студія не уявляє з себе спеціальної розвідки про Кармалюка, а є лише одним із розділів моєї праці, що я виконав її в Кам'янці, — «Устин Кармалюк — останній подільський гайдамака», яка накресливала дійсного розбійника Кармалюка, як антитезу тому народньому герою, про якого ми довідуємось з народніх пісень та переказів.

Цей розділ було зачитано 24 грудня 1922 року в історичній Комісії Української Академії і, взявши до уваги критичні застереження та поради шановного проф. О. С. Грушевського, я подаю його тепер в незначно зміненому вигляді.

Життя та вчинки Кармалюка перейшли на тлі кріпацького права та тієї ще несвідомої соціально-класової боротьби, яка давно вже розпочалась в Україні ще за часів козаччини.

Умови розвитку кріпацького права на Україні були досить своєрідні¹⁾; тому потрібно, хоч в самих коротких словах, пригадати ті історичні обставини початку XIX ст., що створилися на Поділлі, серед котрих промайнуло життя Кармалюка.

Треба згадати, що після Андрусовських пактів 1667 року життя Лівобережної й Правобережної України та особливо Поділля пішло різними шляхами.

Правобережна Україна, яка знову підупала під владу польського панства, не могла погодитися на те поневолення, що його ніс за собою шляхетський польський устрій, і тому весь час проводило проти нього уперту й завзяту боротьбу.

Весь час то в одному, то в другому місці на Правобережній Україні вибухають повстання місцевого населення.

Нарешті, коли доба «великої руїни» затягла на терен Поділля нових господарів — турок (1672—1699), то майже все населення розбіглося; багаті села обезлюдніли, тільки руїни та купи каміння свідчили про колишнє життя²⁾.

Поділля знову повертається до Польщі після перемоги московського царя Петра під Азовом в 1699 р.

Польське панство, повернувшись до своїх маєтків, знову почало примушувати українську людність до тяжкої панщини, касуючи й ті пільги, що давалися ними, аби закликати людей на спустілі землі.

¹⁾ Н. Василенко: «Прикрѣпленіе крестьянъ въ Малороссіи. Великая Реформа 19 февраля 1861 г.». Том I.

²⁾ М. Грушевський: Передне слово до — «Розвідки про народні рухи на Україні-Русі в XVIII віці» — Рус. іст. біб., т. XIX.

Е. Сѣцинскій. «Городъ Каменецъ-Подольскій». Київ, 1895, ст. 52.

Всі ці утиски польського панства почали дуже обурювати місцеве подільське населення, яке при повній анархії на Поділлі за цей час звикло до самостійності та волі.

Тому, коли в 1702 році вибухло повстання Палія, то в червні того ж року повстає людність Поділля в околицях Могиліва, Ушиці й Кам'янця, на чолі якого стає Шпак.

Повстання 1702—1703 років було жорстоко приборкано, і після цього повстання Поділля неначе притихло, але хвиля грабунків та убивства жидів та поляків-панів не зменшується¹⁾.

В цих безнастанних наїздах та нападах беруть значну участь запорожці, що надходять через молдавський кордон, а також і місцева шляхта, що при своїй безпринциповності легко ставала до лав тих же розбишак і своїми звичаями мало чим ріжнлася од них.

Крім того, сприяли розвитку народнього руху на Поділлі де-які політичні обставини, що утворили повстання в 1734 році.

Українське населення по своєму з'ясовувало боротьбу прихильників Августа III та Лещинського й прихід московського війська і почало нищити скрізь ненависне йому польське панство. Дворські козаки польських панів під проводом Верлана пристають до повстанців та збільшують його силу.

Але повстання 1734 року було покарано силами московського війська.

Через 16 років, в 1750 р. гайдамацький наїзд на Правобережну Україну і на Поділля перевернувся в величезне повстання. Повстанці й гайдамаки навіть беруть Вінницю, де першим ділом нищать всі панські папери та документи.

Доба Коліївщини 1768 року, що розпочалось на Київщині, перекинулась і на Поділля. Гайдамацькі загони перейшли огнем і мечем майже все Поділля. Винниця, Немиров, Бар, Жванець, Брацлав і. т. ин. були зруйновані та винищені в купі з польським та жидівським населенням²⁾.

Коліївщина знову була Приборконе на Правобережній Україні лише силами московського війська.

В 1789 році польське панство знову чекало повторення подій 1768 року.

Польське панство на Поділлі жорстоко переслідувало селян і садовило до в'язниці навіть і православне духовенство, а тому завжди каземати Кам'янецької фортеці були забиті силою запідозрілого люду.

Але, нарешті, в 1793 році Поділля й Кам'янець були прилучені до Московщини, яка твердою рукою підтримувала загальний лад.

Під московським пануванням безнастанна громадянська війна на Поділлі неначе й припиналось, але соціальні чинники вічного незадоволення московською владою не були усунуті.

¹⁾ Архивъ Юго-Западной Руси, т. III. «Акты о Гайдамаках». Киевъ, 1876. (Передмова В. Антоновича).

²⁾ «О прошлом Подоліи». Кам.-Подольск. 1895.

Кріпацьке право й польське панство під захистом московських багнетів набуло нової, наче непоборної, сили й тому місцева українська людність завше непокоїлася й постійно жила живими спогадами своєї минулої слави у віковичній боротьбі проти польського панства, бо активної озброєної сили у нього вже не було.

І ось в цьому розцвіті кріпацького права на Поділля, в сфері відгуків соціальної несвідомої боротьби, в оточенні колишніх спогадів і переказів про своїх батьків та дідів, що з «св'яченим» боролися за своє право проти польського панства, довелося жити й рости подільському населенню в кінці XVIII та початку XIX століття.

Устин Якимів Кармалюк ¹⁾ народився на Поділля в селі Головчинцях Літинського повіту в 1790 році ²⁾ в сем'ї бідного, але честного селянина ³⁾ в маєтності дрібного польського пана Пигловського.

Як жилося Кармалюкові в рідній сем'ї, про це ми не маємо жадних відомостей. Але, напевне, можна гадати, що ще малим хлопцем Кармалюк не раз і не два чув від батьків і старих людей, як пізніше й Шевченко, перекази й спогади про славне минуле гайдамаччини, що на тлі незапокоєної й енергійної людності виховували уперту вдачу молодого хлопця та навчали його дивитися на панство та панів, як на одвічних своїх ворогів.

Ще малим хлопчиком Кармалюка, по тогочасному звичаю, беруть до панського двору, де, як пише Ролле ⁴⁾, Кармалюк навчився польської мови й звик до доброго убрання.

В 1806 році Кармалюк жениться й живе при панському дворі ще років з шість. Кармалюк був тверезим і працьовитим, але зав'язаним і упертим. Але невідомо, за яку провину в початку 1812 року пан Пигловський порішив віддати його до війська, коли Кармалюк вже мав трьох синів.

Відомо, що коли в 1812 році між Францією й Москвою точилася війна, то на Поділля військових подій не було. Крім того, на Поділля була чума й тому цар Олександр I дав наказ брати на Поділля замість рекрутів лише коней. Але, вважаючи

¹⁾ Що до прізвища, то тут є де-які хитання як в вимові, так і в правопису. На Поділля вимовляють виразно «Кармалюк», про що свідчить так сучасна вимова, як і зауваження інших подолян (дивись: А. В. «Визитъ Кармалюка». Київская Старина. 1893—II—466). Що до судових актів, то в актах: Д. I, V, VI—знаходимо «Карманюк», в Д. II, IV—«Кармалюк», в Д. III «Кармелюк».

В самому селі Головчинцях внуки Кармалюка звать «Карманами», вважають це прізвище старішим, ніж «Кармалюк». Але тут треба взяти до уваги народню етимологію, яка по своєму наближає слово до буденного його розуміння.

Що до вимови самого прізвища «Кармалюк», то на Поділля, як довелося чути в живій мові, «виразно» говорять «Кармалюк».

²⁾ Д. V, ст. 53. (У Ролле 1788). Римські числа при літері «Д» визначають судові акти про Кармалюка, які зазначено вище.

³⁾ Gaw. pr. ст. 146.

⁴⁾ Gaw. pr. ст. 147.

на чуму, подільський губернатор граф Комаровський не міг дати московській армії ні коней, ні рекрутів ¹⁾).

Цей факт, що Кармалюк все ж іде до рекрутського набору, коли Поділля не дало рекрутів, свідчить зовсім не про патріотичні почуття пана Пигловського, бо він, як поляк, певне більше мав симпатій до Франції, ніж до Москви, а свідчить про те, що пан Пигловський постановив позбутися свого упертого й завзятого кріпака.

Для Кармалюка військова служба була тим болючим несподіваним фактом, що особливо примусив його відчутися весь жах і кривду кріпацького права й обуритися проти нього з тим завзяттям, що й давніш було головною рисою вдачі Кармалюка.

З допиту селян с. Головчинець ²⁾ 29 березня 1822 року видно, що Кармалюк родився й одружився в с. Головчинцях. Селяне нічого недоброго за ним не відали аж до того часу, поки Кармалюка не було спіймано за крадіжку панського воску з каплиці. Тоді Кармалюка було взято до економії під арешт, але Кармалюк с-під арешту втік і блукав десь довгий час. За втечу й крадіжку воску економія призначила Кармалюка в рекрути. Коли Кармалюк повернувся, то був вже без двох спідніх зубів, бо сподівався, що, вважаючи на зуби, його не візьмуть до військової служби ³⁾.

Але це Кармалюкові не допомогло; хоч він і не мав двох спідніх зубів ⁴⁾, а все ж його погнали рекрутом до Кам'янця, де його було призначено до 4 уланського полку, який ніс тоді кордонну варту ⁵⁾.

Тогочасна жорстока військова муштра не сподобалася такому чоловікові, як Кармалюк, і тому він при першій змозі тікає з уланського полку до своїх Головчинець.

В рідному селі Кармалюкові, як дезертирові, немає життя. Постійні труси, облави й т. ин. примушують Кармалюка, може й проти його волі, стати в одверту опозицію суспільству.

Переховуючись по лісах і різних схованках, Кармалюк знайомиться з такими ж місцевими дезертирами, як і він сам— з Данилом Хронем і Микитою Удодовим ⁶⁾, при допомозі сільського злодія Івана Ткачука.

Кармалюк, Хронь, Удодів провадять спочатку незначні крадіжки на селі. Розіб'ють комору, винесуть борошно, яйця, віск і т. ин. і все це перепродують через Ткачука.

На чолі цього товариства стоїть Данило Хронь, який вже другий раз був дезертиром, а Кармалюк був у нього за підручного.

1) Е. Сѣцинскій. «Каменецъ-Подольскій», ст. 74.

2) Д. I, ст. 41.

3) Дивись про це народні перекази у Венгрженовського, що відповідають дійсності.

4) Д. I, ст. 25.

5) Д. I, ст. 7.

6) У Ролле—«Удавов».

Хронь, як отаман, ходить з нагаєм, а Кармалюк і Удодів неначе з козацькими списками. Хронь також ходить добре одягнутий, а Кармалюк і Удодів в простих кожухах ¹⁾).

Приставши до цього товариства, Кармалюк починає що-дня пити та гуляти, забуває про жінку й дітей та вкупі з Хронем плутається з дівкою Параскою, сестрою жінки Ткачука.

Після великодніх свят 1812 року нове товариство грабує жида шинкаря в с. Головчинцях. Всім керує Хронь. Шинкарь Хаїм Лейбович так про це оповідає ²⁾: прийшли до нього гайдамаки, двоє з списками, а один з косою й почали вимагати грошей. Коли він почав казати, що грошей немає, то вони почали гукати: «маєш позичати», «заріжу», «давай ножа», «одріж йому носа й вуха», «піджарь його на вогні».

Крім того, всі вони трое хотіли зґвалтувати його дочку, але вона випросилася тим, що хвора.

Після цього гайдамаки почали їсти наготовану шабашову вечерю й пити горілку та вишнівку, яку брали з льоху. Коли всі вони добре випили, то вони взяли у Лейбовича 17 карбованців, перину, дві подушки, мідну посуду й різні дрібні хатні речі, навіть 18 пасом ниток, які пізніше було знайдено під час трусу у жінки Кармалюка.

Других вчинків за 1812 рік в судових актах ми не маємо. Зате за 1813 рік в судових актах мається чимало різних вчинків, які жахають і обурюють людність проти цього товариства, що мало своїм осередком с. Дубове, де жив Ткачук і звідки був родом Данило Хронь.

Так, 24 березня 1813 року вночі до селянина с. Дубового Федора Шевчука приходять невідомі люди й вимагають, аби він виказав, у кого є тут гроші. Шевчук відмовлявся, його за це було тяжко побито, хоч ці невідомі весь час розпитували про Івана Сало з хутора с-під села Дубового ³⁾).

Не минуло й тижня, як вночі 30 березня ⁴⁾ Кармалюк, Хронь, Удодів роблять напад на хутір Івана Сало. Увійшовши до хати, вони перев'язали всіх. Коли одібрали лише 18 карбованців, то Хронь звелів робити допит Салові. Івана Сало було обкладено соломною, облито горілкою й підпалено. А коли Сало, не вважаючи на ці муки, мовчав, то тоді наклали жару в халяви і притискали їх до Сала. Після цього вони забрали де-які речі, а, виходячи з хати, сказали:—«ми вже давно на тебе важили», і, підперши дрюччям двері, запалили соломі в сінях.

Коли сестра Сала, якось роспитувшись, хотіла вискочити, то її вдарили списом, але пробили тільки їй сорочку.

¹⁾ Д. І, ст. 62 (Ролле одразу становить Кармалюка за отамана і добре одягає).

²⁾ Д. І, ст. 63.

³⁾ У Ролле (ст. 148) з Овсяників.

⁴⁾ Д. І, ст. 59.

На щастя родини Сала пожежу було помічено на селі, де ударили на гвалт, побігли люди й визволили родину Сала хоч хата та повітки з худобою й погоріли, а сам Сало не зніс цієї муки й через кілька днів помер.

Вчинок з Салом стурбував всіх і після цього діяльність Хроня й Кармалюка неначе згасає.

Але все ж 30 червня 1813 року Кармалюк порішив звести свої особисті рахунки з паном Пигловським і при допомозі своїх товаришів спалює йому винокурню й тік вкупі з хлібом.

Останні події, а особливо люта смерть Сала, стурбували селян і адміністративну владу і тому досить швидко після цього селяне с. Дубового, які найбільше потерпіли від безнастанних дрібних крадіжок, ловлять у лісі ¹⁾ Кармалюка й Удодова, а Хроня в бур'яні на лузі вкупі з дівкою Параскою.

Спійманих спочатку ведуть до Літина, а звідти Кармалюка й Хроня, як дезертирів, пересилають до Кам'янця.

В липні 1814 року Кармалюка й Хроня судять і женуть кріз 501 шпіцрутен.

13 серпня того ж року в складі військової команди їх шлють до кримських полків. Але до Криму Кармалюк не доходить і вкупі з Хроном і трьома дезертирами вони тікають з першої ночівлі в селі Панівцях, що в 8 верстах од Кам'янця ²⁾.

II. V Як тільки Кармалюк і Хронь утекли, то знову стало чути, що по селах неспокійно.

Так, в серпні 1814 року в с. Петранях було пограбовано жида шинкаря Хаїмовича. 5 вересня було розбито комору у селянина Івана Певзи в селі Дубовому. 6 вересня по дорозі до містечка Межирів було ограбовано селянина також з села Дубового Андрія Онищука вкупі з жінкою.

Тут треба зауважити, що в ограбуванні Онищуків Кармалюк вже грає першорядну роль. Кармалюк спиняє волів і наказує бити Онищука. У Онищука Кармалюк бере шапку й чоботи, а у жінки здимає коралі та хустку.

Того ж 6 вересня знову було розбито комору теж в селі Дубовому у Петра Андріїва.

В листопаді 1814 року в селі Курилівцях було пограбовано шляхтича Сапульського.

Далі за цей період з судових актів про життя Кармалюка ми не маємо відомостей. Лише відомо, що Кармалюка й Хроня знову ловлять 11 січня 1817 року й судять їх в Кам'янці.

В Кам'янці дають їм присуд по цілокупності карних вчинків ³⁾. Особливу увагу звертає смерть Івана Сала, чому військовий суд 20 вересня 1818 року Кармалюка й Хроня

¹⁾ Д. I, ст. 57.

²⁾ Д. I, ст. 57.

³⁾ Д. I, ст. 66. Збитки населенню за 1812—1814 рік, по судових актах, 2242 руб. 55 коп.

засуджує як москалів-дезертирів до кари на горло, але за маніфесту 1814 року цю кару було їм збавлено.

Кармалюка й Хроня присудили до кари: 25 батогів, таврення й десятирічна каторга. 25 жовтня 1818 року Кармалюка й Хроня в місті Кам'янці було вибито батогами й протаврено, а 16 листопаду їх було одіслано до каторги.

III. У Але Кармалюк до Сибіру не дістався й укупі з Хроном він знову тікає десь в Вятській губернії ¹⁾.

При рапорті ²⁾ начальника етапної Малмиженської команди до Казанського Ордонанс-Гауза подаються такі прикмети Кармалюка:—«Лѣтъ отъ роду 30, росту 2 аршинъ 6½ вершковъ, лица круглаго, носа умѣреннаго; волосовъ на головѣ, бровяхъ, усахъ и бороды свѣтло русыхъ, глазъ голубыхъ, бороду брееть, говоритъ по-русски чисто» ³⁾.

Весною 1819 року Кармалюк ⁴⁾ опинився в селі Французівці Балтського повіту, де пробує грабувати вкупі з дезертиром Іваном Чорноморцем, своїм товаришем ще по в'язниці, але їм тут не повелосся,—і тому Кармалюк знову мандрує до своїх Головчинців.

В с. Головчинцях Кармалюк майже на очах усіх живе у своїй жінки. Роки 1819—1822 спокійніші часи життя Кармалюка. Кармалюк приймається знову за старі селянські крадіжки, на які селяне не дуже реагують.

Кармалюк весь час вештається коло Головчинців, допомагає своїй жінці на полі, мріє про волю та Чорноморські степи ⁵⁾, куди він хоче їхати з жінкою та дітьми, та носить своїм дітям різні подарунки.

Коли у Кармалюка в 1821 році родиться ще син, то він справляє бучні христини ⁶⁾, де гуляє й бенкетує з головчинцями селянами.

З допиту Головчинцівських селян ⁷⁾ видно, що Кармалюк своїх односельчан не зачіпає, але од нього терпіли в Головчинцях більш заможні.

¹⁾ У Ролле—«у Тверському степу Вятської губернії», ст. 154.

²⁾ Д. I, ст. 8.

³⁾ Про зовнішній вигляд Кармалюка ми маємо ще такі описи в спогадах сучасників.

Так, Венгрженовський згадує Кармалюка, коли він сам вчився в Кам'янці та бачив, як карали Кармалюка на Підзамчому: «[Кармалюк] былъ здоровый, коренастый блондинъ съ умнымъ лицом, но нѣсколько суровымъ выраженіемъ».

Другий сучасник, Олтаржевський, так згадує Кармалюка: «Я своими глазами видѣлъ Кармалюка, когда его проводили черезъ Житомиръ—росту нѣсколько выше средняго, немного сутуловатый, но крѣпко сложенный, такъ и видно, что сила у него желѣзная, будто изъ чугуна вылитъ весь, плечистый, ширококостый и съ лица очень красивый».

⁴⁾ Gaw. рг., ст. 154.

⁵⁾ Д. I, ст. 23, 24.

⁶⁾ Gaw. рг., ст. 154.

⁷⁾ Д. I, ст. 41.

Так, в 1821 році у Пилипівку Кармалюк викрав у якогось шляхтича пару коней, у попа забрав сани та сливи й поїхав з ними до Межирова, у Головчинецької дідички вимагав грошей, але обіцяв їй переказати, де переховуються забрані у неї речі.

Але раптом в 1822 році таке спокійне життя Кармалюка наче урвалося. Чому виникла така зміна у Кармалюка,—про це трудно гадати, але правдоподібно можна припустити, що тут мається де-що цілком з хатнього життя Кармалюка, бо, як відомо, жінка його не поділяла планів свого чоловіка виселитися до Чорномор'я, де він почав сіяти та купив корову для своєї сім'ї¹⁾.

Цікаво ще тут підкреслити одну дрібницю, що заховалась в судових актах, яка з'ясовує спокійне життя Кармалюка за цю добу.

Так, в початку березня 1822 року Кармалюк²⁾ на Барському шляху з Літина в лісі перестрів стару жінку Варвару Кучериху з с. Дубового, обшукав її й коли знайшов у неї тільки три гроші, то повернув їх бабі й додав: «іди, не шатайся, бо бачиш ножа, то так в тебе й суну» і пустив її. Трохи згодом Кармалюк знову наздогнав ту саму Кучериху та наказав їй піти до с. Сербиновець до якогось Підгайця й переказати йому від нього—«щоб він не боявся, бо у нього не будемо».

Коли Кучериха за два тижні була в с. Сербинівцях і завітала до Підгайця та переказала йому свою зустріч і слова Кармалюка, то Підгаєць дуже схвилювався, подарував їй навіть свитку й вельми просив Кучериху, щоб вона пішла від нього до жінки Кармалюка, впала їй в ноги три рази та просила, щоб Кармалюк його не чіпав, а коли він побачиться сам з Кармалюком, то дасть йому й пшениці й усього, чого він захоче.

Ця дрібниця одразу дає світла на взаємини Кармалюка й місцевого населення, яке при посередничій ролі жінки Кармалюка викупалося у нього.

Вночі 4 березня 1822 року Кармалюк³⁾ грабує шляхтича Павла Опаловського з Майдана Головчинецького. Кармалюк і його прибічні були озброєні списами, а коли їх не пускали до хати, то вони вибили шибки та двері й влізли до хати. Опаловського було добре вибито⁴⁾ і забрали у нього ріжного майна на 1,500 злотих, вивели з стайні пару коней, запрягли й виїхали на них.

За тиждень, щоб-то 11 того ж березня, Кармалюк⁵⁾ з п'ятьма прибічними робить напад на заможного господаря Леська Базилецького, що жив на краю села Овсяників. Кармалюк тут дістався

1) Д. I, ст. 25.

2) Д. I, ст. 33.

3) Д. I, ст. 9.

4) За Ролле—«Опаловського так покололи списами, що він пізніше помер».

5) Д. I, ст. 10—12.

до хати, винявши вікно в коморі. Запаливши в хаті скіпку, вони почали в'язати всіх. Сам Базилецький пручався, вчепився комусь за волосся й почав битися,—під час цієї боротьби Базилецького було вдарено списом у бік.

Знайшовши у Базилецького тільки 12 карбованців, Кармалюк звелів йому ще давати грошей, але Базилецький був непритомний. Тоді взяли на допит жінку Базилецького, а коли вона мовчала, то їй почали списками колоти ноги. Базилецька не витримала цієї муки й віддала Кармалюкові до 100 карбованців ріжними грішми.

Кармалюк і його товариші знову почали брати різне майно та складати на віз.

Але в цей мент, коли вони поралися в коморі, син Базилецького Роман 22 років¹⁾ якось розплутався, вискочив прожогом з хати й підняв село на гвалт. За Кармалюком учинили погоню. Кармалюка наздогнали в лісі, бо коні не мали сили везти великої ваги, але він кидає воза й коней і зникає серед лісу.

Ці останні вчинки Кармалюка, а особливо коли він вже розпочав грабувати й шляхтичів, примусили місцеву шляхту вжити рішучих заходів і вони улаштовували облаву за облавою, і нарешті спіймали Кармалюка.

Так, 22 березня 1822 року²⁾ економа с. Комаровець Ф. Станиславського було поінформовано, що троє гайдамаків перейшло з Івановецького до Комаровецького лісу. Станиславський раптом організує цілий загін в складі 30 піших і 15 чоловік кінноти й розсилає гонців по сумежних економіях за допомогою.

Станиславський з своїм загonom відшукав в лісовій долині Кармалюка та його двох товаришів. Двірська кіннота змагається йти в атаку, але Кармалюк у ватажка цієї челяди Матвія Фурмана вибиває дрюком з рук рушницю й збиває його з коня. Одбивши рушницю, Кармалюк стріляє по облаві.

Вплив енергії Кармалюка на селян був занадто сильний, і тому вони відмовляються йти на Кармалюка, хоч у тих, крім дрючків, нічого не було, бо Кармалюк загрожував смертю кожному, хто лише підійде до нього.

Але в цю небезпечну хвилю для пана Станиславського підходять нові сили з Галузинець та Шейновець. Маючи значну силу, Станиславський, не покладаючись вже на селян, звелів стріляти дробом по гайдамаках і коли одного з товаришів Кармалюка було поранено, то пан Станиславський знову своєю кіннотою йде в рішучу атаку й бере в полон Кармалюка, Яна Добровольського й Романа Майданюка, яких було змінято кіньми.

Станиславський їх одразу перев'язав і при трусі знайшов у них 3 карбованці і два ножі, після цього всіх трьох було привезено до с. Галузинець.

¹⁾ За Ролле—це малий хлопчик.

²⁾ Д. I, ст. 17. (У Ролле—«Островський»).

З Галузинець під конвоем 19 чоловік одвезли до с. Комаровець, де взяли їх на допит в присутності місцевого пан-отця Демковича й трохи згодом знову під конвоем одвезли до Літина.

Всім селянам, що брали участь в облаві на Кармалюка, було куплено «за уваженіє» горілки на ті 3 карбованці, що були взяті у Кармалюка.

Але в Літині Кармелюк веде цілком нову тактику. Він зрікається свого імени, іменує себе Васи́лієм Михайловичем Гавриленко, дезертиром Білозерського піхотного полку і на допиті Кармалюк-Гавриленко переказує довгу складну історію.

По словах його ¹⁾, він—Гавриленко родом з Замостя з Австрії. Служив давніше в Станиславові, звідти біля Ісаковець перейшов кордон і пішов до «Адес». В Одесі він пристав до чумаків і мандрував з ними. В Казанській губернії його заарештували, визнали його за дезертира й призначили до Білозерського полку в г. Муром, але він з полку швидко втік і пішов на батьківщину до Замостя. Але додому дістатися було неможливо, бо кордонна варта дуже пильнувала і тому він весь час тут блукав, сподіваючися нагоди дістатися додому.

Але в Літині всі добре знали Кармалюка і тому не мали віри його словам, що він Гавриленко. На очну ставку та допит Літинський суд викликав з с. Головчинець жінку Кармалюка Марію, його дітей і родичів.

На допиті й очній ставці 27 березня 1822 року жінкою, дітьми й родичами було визнано, що Гавриленко це є дійсно Кармалюк, хоч він уперто одпекувався від жінки, дітей та рідні.

Старший син Кармалюка Іван 15 років одразу визнав Кармалюка за батька й виказав, що його батько досить часто приходив ночувати до їх хати і чув він, як батько розмовляли з мати про степи, де він посіяв жито й купив для них корову, а, крім того, додав, що батько давніше приніс для них одного разу три шапки, а другим разом чотирі парі чобіт.

Марія Кармалюк 35 років теж визнала свого чоловіка і виказала, що два роки тому назад (1820) у Петрівку Кармалюк прийшов до неї й перебув коло неї два тижні, після чого вона прижила дитину. Потім Кармалюк зник, але де-коли навідувався. Так, на Різдвяні свята 1821 року приніс тарані й казав, що був на степах, де знайшов землі й купив корову. Кармалюк запрошував її туди, на степи, але вона не погоджувалась, бо не хотіла розспродувати свого майна.

Найгірший фактичний доказ подав для Кармалюка його брат у других Іван Одудюк, виказавши, що у Кармалюка немає двох спідніх зубів, які він собі вибив, щоб не йти в москалі.

Навіть за рядками цих офіційних протоколів виразно повстає та особиста драма Кармалюка, яку йому довелося пережити, коли на цій наочній ставці його малі діти Остап 8 років і Іван 5 років, цілючи йому руки, казали «тато».

¹⁾ Д. I, ст. 21.

Після офіційного визнання Кармалюка з Літина пересилають до Кам'янецької тюрми, бо не були певні, що Кармалюк висидить в Літинській тюрмі і не втече.

Прибувши до Кам'янецької тюрми, Кармалюк одразу має видатне місце серед арештантського миру, його обирають старостою ¹⁾, бо відомість Кармалюка вже лунала по всіх в'язницях. В Кам'янецькій тюрмі Кармалюк живе на досить упривілейованому стані, навіть має полюбовницю—жінку гарнізонного салдата Шевченка, але весь час уперто не визнає себе за Кармалюка, а твердить, що він Гавриленко.

30 грудня 1822 року ²⁾ Кармалюка за смертовбивство й грабунки присуджують знову на каторгу, 101 батіг та на нове протаврення.

Жінку ж Кармалюка за переховування чоловіка було засуджено на чотири тижні арешту при Літинській тюрмі та для науки й прикладу Головчинецьким селянам вибито 50 різками на ґрунті її рідного села.

Після осуду за Кармалюком в Кам'янецькій тюрмі пильно доглядали,—що-вечера перевіряли його потрійні кайдани—ніжні, ручні, та шийні ³⁾.

Але й після кари енергія не покидає Кармалюка, він, як і давніше, стоїть на чолі арештантської громади, і тут Кармалюкові спадає на думку утекти з тюрми,—вірним помішником і душею змови втечі стає Яків Струтинський.

Вночі 12 березня 1823 року ⁴⁾, коли пробили зорю в Кам'янецькій фортеці, то опісля 10-ої години, коли вартовий москаль вийшов надвір, Струтинський вискочив наперед і гукнув до арештантів своєї камери, що час тікати. Арештанти в мент розбили свої лави й, озброївшись уламками дощок та дрючками розбитих лав, прожогом кинулися бігти до замкової брами.

На очах тюремного караулу арештанти розбивають стару браму, збивають з ніг коло брами ще трьох москалів і тікають хто куди може.

Але Кармалюкові утекти не пощастило, певне він не міг позбутися своїх трійних кайданів, його одразу ловлять коло брами, тяжко б'ють, так що потім однесли його до лазарету.

Під час погоні Струтинського було забито й спіймано ще чотирьох.

Спроба Кармалюка втекти з Кам'янецької фортеці підняла в Кам'янці надзвичайну бучу, було зроблену «військову тривогу», почалися труси й т. ін., а про ці події писали рапорти великому князю Костянтину до Варшави, якому тоді було підвладне Поділля.

¹⁾ Д. I, ст. 35.

²⁾ Д. I, ст. 119; Д. III, ст. 139.

³⁾ Д. II, ст. 80.

⁴⁾ Д. II, ст. 164.

Після спроби Кармалюка втекти його не раз брали на допит, чому він неначе страчає своє завзяття, бо 9 червня того ж року Кармалюк ¹⁾ виказує на допиті, що він перекаже більше, коли висилатимуть його на каторгу. Але 14 червня того ж місяця під час висилки до Сибіру Кармалюк рішуче зрікається переказати про бунт і втечу арештантів.

Коли на цей раз Кармалюк дістався до Сибіру, то його спочатку залишили в м. Тобольському, а трохи згодом одіслали, як каже сам Кармалюк, до «Якути» ²⁾ (Ялотуровськ) на гуральню.

V. Y
VI. Y
На гуральні Кармалюк пробув всього три місяці і в 1825 році тікає звідти вкупі з трьома товаришами. Але Кармалюка швидко ловлять і пересилають на мідяний завод коло Тобольську. На мідяному заводі Кармалюк перебув тільки тиждень і знову звідти тікає на волю.

Кармалюк не вагаючись прямує до свого рідного Поділля, куди йде більш року, як звичайний жебрак.

В травні 1826 року Кармалюк прибуває до Києва, де він, як він каже, купує на свої власні зароблені гроші коней і починає чумакувати, весь час простуючи до своєї оселі.

У себе на батьківщині ³⁾ Кармалюк знаходить притулок у вихреста шинкаря Василя Добровольського коло с. Ходаків. Корчма Добровольського стає осередком діяльності Кармалюка, тим більше, що жінка Добровольського стає його полюбовницею.

Найближчий помішник у Кармалюка Ілько Скотинчук з села Гути.

Селянство по-старому переховує Кармалюка, а сільська поліція за невеличку нагороду завше попереджує його про різноманітні заміри місцевої влади.

Кармалюк використовує ці симпатії селян, гуртує кого себе людей і виконання нападів доручає своїм помішникам Василеві Добровольському, Ількові Скотинчуку та Іванові Літвинюку. Сам Кармалюк лише провадить організаційну працю й участі не бере, тому й не дивно, що одночасно в декількох місцях з'являється Кармалюк.

Всю здобич Кармалюк реалізує через Добровольського та місцевих крамарів, а своїй улюбленій коханці робить усілякі подарунки.

Добровольська бере на себе роль жінки Кармалюка і за відповідну нагороду завжди по умові з нею можна чи повернути назад, чи одкупитися.

Кармалюк також не забуває помститися панові Станиславському й грабує його на новій посаді в с. Комарівцях в 1826 році.

¹⁾ Д. II, ст. 165.

²⁾ Д. III, ст. 11.

³⁾ Треба зауважити, що з цього менту виклад подається за Ролле, бо судові акти за цей період нічого не дають.

Але Станиславський встиг своєчасно виїхати при повороті Кармалюка, чому Кармалюк перевів все його майно; тоді ж в тих же Комаровцях було ограбовано й пана Фінгера.

В 1827 році ¹⁾ Кармалюкові надається напад на арендарів в. с. Гуті та Гршиках, яких було навіть забито.

Ці вчинки стурбували місцеву владу, а ще більше польську шляхту, яка знову організується, і на цей раз висока честь спіймати Кармалюка припала на долю шляхтича Ф. Янчевецького з м. Кальної Деражні.

17 червня 1827 року ²⁾ пана Янчевецького було повідомлено, що Кармалюк і два його прибічників будуть ночувати у містечкового шляхтича Ольшевського. Про цю справу Янчевецького повідомив сам Ольшевський, а, крім того, він дав знати, що намастив лосем курок рушниці Кармалюка, щоб з неї не можна було стріляти ³⁾.

Янчевецький, скликавши своїх людей, вкупі з шляхтичами Качковським і Малишевським оточили хату Ольшевського, де ночував Кармалюк.

Янчевецький першим увійшов до хати. Кармалюк хотів було стріляти, але, як відомо, він цього зробити не міг. Янчевецький, людина теж великої сили, ⁴⁾ вихопив рушницю у Кармалюка, за що одержав від Кармалюка дрюком по голові, і на нього кинулися, по заклику свого отамана й другі. Янчевецький схопився з самим Кармалюком, тут знову перепало Янчевецькому. Янчевецький підняв страшенний галас і гукав до людей, аби вони бігли йому допомагати.

Але селяне нерішуче товклися коло хати і всередину не зважували йти. Тоді один з селян, не підвладний Янчевецькому, а з ним і другі кинулися рятувати Янчевецького. Не маючи змоги розвернутися в тісній хаті, Кармалюка та його товаришів—Добровольського й Скотинчука витягли на подвір'я, де їх перев'язали. Коли в'язали Кармалюка, то він лютував і гукав до селян:—«Почему ви не вяжете їх за то, что вас притесняют» ⁵⁾.

В цих словах, що залишилися в протоколі, одразу видно ту силу впливу Кармалюка на селян, коли він закликав їх на боротьбу з панами.

Але, на превеликий жаль, ця найбільш цікава сторінка життя Кармалюка до нас, як про це вище згадувалось, не заховалась, бо ці сторінки судових актів якимось дивно зникли ⁶⁾.

Все ж таки в тих судових актах ми знаходимо цікавий припис засадателю Хмелевському з'ясувати справу про неохочу допомогу селян Янчевецькому ⁷⁾.

¹⁾ Gaw. pr., ст. 166.

²⁾ Д. III, ст. 23—24.

³⁾ Д. II, ст. 19.

⁴⁾ Gaw. pr., 167.

⁵⁾ Д. III, ст. 56 (Допит Харитона Романюка).

⁶⁾ У Ролле (ст. 169) наводяться ще вигукки по адресі Янчевецького.

⁷⁾ Д. III, ст. 46.

Зв'язаного Кармалюка везуть до Летичева під конвоем особої команди в 50 москалів і офіцера.

В грудні 1827 року Кармалюка пересилають до Літинської тюрми.

В Літині Кармалюк наче позбувся свого зав'язття, почав багато де-чого казати, але трохи згодом виявилось, що це він робив для того, аби його не кували в кайдани ¹⁾.

В тій же Літинській тюрмі сиділа й Добровольська. Кармалюк просив дозволу побачитись з нею, але йому одмовили. Тоді Кармалюк на очах інвалідів розбив двері й пішов до Добровольської.

Щоби уникнути повторення таких випадків, Добровольську посадили на гаупт-вахту. Це ще більше раздратувало Кармалюка, він хотів підбити арештантів до бунту, але за ним, окрім Скотинчука й Добровольського, ніхто не пішов. Кармалюк забрав хліб у арештантів і, засівши в камері, на протязі трьох днів відбивався цеглою. Нарешті Кармалюка умовили скоритися, але щоб він перев'язав Добровольського та Скотинчука та викинув свою імпровізовану зброю. Кармалюк скорився, виконав умови, після чого його знову було заковано в найтяжчі кайдани.

Знову розпочався суд. Але на цей раз судили надзвичайно швидко, бо великий князь Костянтин звелів негайно перевести на суді справи Кармалюка й що-тижня подавати йому відповідні рапорти про це ²⁾.

В лютому 1828 року їх всіх присудили на каторгу і, крім того, Кармалюкові 100 батогів, Добровольському 50, Скотинчуку 25 батогів.

Для переведення езекуції Кармалюка під великим конвоем шлють до Кам'янецької фортеці, звідки після прилюдної езекуції його знову женуть до Сибіру.

Але з весни 1830 року знову стало неспокійно й пішли чутки про повернення Кармалюка. Губерніяльна влада на Поділлі робить запитання до Тобольську й звідти повідомляють, що Кармалюк дійсно втік ще 2 травня 1829 року з Боровлянської гуральні.

Кармалюка починають енергійно ловити, улаштовують величезні облави, де, крім шляхти, поліції та війська, бере участь до 3,000 селян ³⁾, але, не вважаючи на всі ці заходи, Кармалюка спіймати не можуть, бо Кармалюк певне, як і давніше, знає все й має захист у селян.

1) Gaw. pr., ст. 171.

2) Gaw. pr., ст. 173.

3) Про ці облави існує ціла низка народніх переказів, де яскравими фарбами передається незвичайна скритність і вміння Кармалюка позбавитися облави. До цих облав певне належить і народній вираз—«Кармалюка грати», щоб визначити ті розваги, що робили пани під час таких облав (Розвідки М. Драгомонова. Львів 1900, т. II, ст. 57).

Коло Кармалюка знову гуртуються й він керує людьми через помішників. Серед помішників у Кармалюка тепер теж втікачі москалі—Кончук, Мончинський, Попоновський, два брати Хмелевські, три брати Блажкуни з с. Нової-Сенявки й т. ин.¹⁾.

Що за цей час накоїв Кармалюк, нам добре невідомо. Але холера 1830 року з її кордонною системою обмежила його діяльність і тому він живе у Блажкунів, але невістка Блажкунів Параска²⁾ дала знати своєму панові Біловському, який вжив заходів, спіймав Кармалюка й одіслав до Літина.

Знову розпочалася судова тяганина, допити, листування й т. ин.

Але за цей час, коли в Кам'янці думали, гадали що робити з Кармалюком, він несподівано тікає з Літинської тюрми в квітні 1832 року.

Треба сказати³⁾, що перед цим Кармалюк наче одминився—співав молитов, ходив на сповідь, молився богу і т. ин. За таке зразкове поведження Кармалюкові дали де-яку волю й увільнили кайданів, а цього тільки він і бажав. Кармалюк ще завчасно ножем і свердлом прорізав стелю, зробив каната, виліз на горіще, а звідти по канату за мури тюрми⁴⁾. Коли за Кармалюком поліз другий арештант, то його було забито вартовим москалем.

Кармалюка знову починають ловити, але спіймати не можуть.

Коло Кармалюка знову гуртуються й він починає знову активно себе виявляти.

Вчинки Кармалюка примушують губерніяльну подільську владу утворити Особливу Галузинецьку Комісію⁵⁾ з Літинського й Летичевського земських судів, куди було командировано особливого урядовця Візерського, щоб перевести справи Кармалюка та його зліквідувати.

Але Кармалюкові Галузинецька Комісія не шкодить і він під її боком грабує Багриновецьку корчму Вайнштейна, де потерпів якийсь урядовець Перетяткович на 20,000 злотих.

22 жовтня 1833 року було зроблено напад на Більчанську корчму, де було забито корчмаря, жінку, дітей та наймичку.

Найбільш відомий вчинок Кармалюка за цей період—це напад на Галузинецьку корчму й ограбування підполковника Дембицького 1 листопаду 1833 року⁶⁾.

Дембицький під час нападу завзято боронився і, влучивши мент, коли до корчми прибув сам Кармалюк і розпочалась

1) Gaw. pr., ст. 187.

2) Д. VI, ст. 984. (У Ролле «Ксенія» й ціле оповідання).

3) Gaw. pr., ст. 192. (Судові Акти про Блажкунів і про втечу 1832 р. теж зникли).

4) Про втечі Кармалюка теж існує ціла низка оповідань, де Кармалюка змальовано в казкових рисах.

5) Gaw. pr., ст. 205.

6) Д. IV, ст. 55.

метушня, він вискочив у вікно з жінкою й урятувався, але він стратив 400 червінців і все своє майно.

Галузінецька комісія йде по живих слідах і дійсно одразу натрапляє на слід Кармалюка. Один з загонів 5-го листопаду¹⁾ оточує в лісі хату коло села Комаровець, де жив шляхтич Зелинський в той час, коли там був Кармалюк.

Кармалюк під час боротьби виявив свою мужність, поранив пострілом з pistolia одного з челяди і зник вкупі з своїми товаришами, залишивши одного пораненого. Але Галузінецька комісія настирливо женеться за ними. Через день ловлять його товаришив, але Кармалюк зник без сліду.

29 грудня 1833 року знову брали на допит жінку й сина Кармалюка, але вони про нього майже нічого не відають²⁾.

Марія Кармалюк на допиті виказала, що Кармалюк дійсно був на весіллі їх сина Йвана і тоді сказав так: «Добре, діти, що з вами побачився, бо не буду вас більш бачити. Треба вибиратися в далекий край!» Другий раз Кармалюк був на зімового Миколи (6 грудня, 1833 р.), але він тільки зайшов до хати: «Тисячу (чортів) його матері... Гонять, як зайця! Нема куди дітись! Нанять собі підводу й треба поспішатись... А свята Різдвяні буду мати легкий час перебути на Маяковецьких хуторах».

Син Кармалюка свідчить, що батько дійсно приходив до них, але нічого не приносив, окрім горілки, якою частував їх всіх.

І дійсно, з того часу Кармалюка почали ганяти зо всіх сторін, як зайця, і тому він на де-який час десь зникає.

На початку 1834 року на Поділля повертається з Сибіру давнішній поміщик Кармалюка Копчук і починає шукати свого отамана³⁾.

Копчук шукає Кармалюка досить довгий час: нарешті трапляє на нього на хуторі коло с. Радієвці, де Кармалюк був за наймита й цілком одмінив своє обличчя на старого діда.

Знайшовши отамана, Копчук почав умовляти Кармалюка залишити таке злиденне життя та знову розпочати колишню працю.

Кармалюк довго вагався, але нарешті дав згоду й пішов з ним до його племінника, що жив у с. Карачинцях-Шляхових.

В с. Карачинцях Кармалюк стає знову за отамана й бере до себе Копчуків і де-яких других селян.

Кармалюк Карачинці-Шляхові становить за осередок свого життя, бо тут він знову має за полюбовницю жінку Прокопа Оляну⁴⁾.

12 серпня 1834 р. Кармалюк робить напад на посесоршу с. Красноселок пані Поплінську. Цей вчинок Кармалюка під боком Галу-

¹⁾ Д. IV, ст., 104.

²⁾ Д. IV, ст., 975.

³⁾ Gaw. рг., ст., 210.

⁴⁾ За Ролле—Оляна була надзвичайно вродлива жінка й не проста селянка, бо була покоївкою при панському дворі, де знала й кращі часи (Gaw. рг., 213). У Венгржановського маємо трохи одмінний опис: «Послѣдняя любовница (Кармалюка) Ульяна некрасивая и неприятная была женщина: блондинка, неуклюжая съ свирѣпымъ и злымъ выраженіемъ».

зинецької Комісії робить надзвичайне вражіння. Повітова поліція робить облаву за облавою й заарештовує Копчука, його жінку Оляну та його сестру дівку Варвару, а Кармалюк, як і давніше, десь зник.

Оляну й Варвару передержували довгий час в тюрмі і, нарешті, в серпні 1835 року їх випустили з тюрми при тій особливій умові¹⁾, що вони повідомлять свого пана Волянського, коли прийде до них Кармалюк.

Коли Кармалюк довідався, що його остання полюбовниця Оляна вже на волі, то він, не вважаючи на застереження Варвари, що за ними слідкують, порішив завітати до неї.

8 жовтня 1835 року Кармалюк прийшов до Оляни, де вкупі з своїм помішником Андрієм та Карачинським селянином Юрком Семеновим було ухвалено зробити напад на місцевого пана Волянського, але вироблення остаточного плану було однесено на ніч 9 жовтня.

Жінки довгий час не відали, що їм робити, але другого дня Оляна все ж пішла до свого пана Волянського й переказала про заміри Кармалюка.

Пан Волянський був не досить сміливий чоловік і тому він удався за допомогою до свого сусіда по селі пана Хлопицького²⁾. Хлопицького тоді дома не було; але тоді там гостював молодий шляхтич пан Рутковський, який, зачувши про Кармалюка, порішив його зловити³⁾.

Рутковський взяв з собою двірської челяди п'ять чоловік та двохдільну рушницю й пішов з ними на засідки на Кармалюка до хати Оляни.

Рутковський та його прибічні зробили засідку в сінях хати Оляни. Чекати довелося їм досить довгий час. Тільки коло 4-ї години ранку Рутковський учув, як хтось підійшов до вікна й почав стиха стукати в нього.

Оляна вийшла з хати до Кармалюка. Але Кармалюк певне передчував щось недобре, бо весь час, коли йшла розмова його з Оляною, стояв з пістолем в руках коло дверей.

Кармалюк одразу запитав, чи приходив Юрко. Оляна одповіла, що він був, але не дочекався й пішов додому. Під час цієї розмови Кармалюк зачув шелест в сінях і запитав про це Оляну. Оляна заспокоїла Кармалюка, що це вівці й навіть почала гукати на Варвару, щоб вона вигонила вівці надвір.

Тоді Кармалюк зауважив, що вівці ще рано гонити й, сказавши — «треба проспатись», пішов до хати.

Але в сінях Кармалюк раптом уздрів Рутковського та його людей. Кармалюк хотів було стріляти з свого пістоля, але не встиг цього зробити, бо спуск курка був дуже тугий; цей мент

¹⁾ Д. V, ст. 533.

²⁾ Д. V, ст. 475. (Заява Рутковського).

³⁾ За Ролле—Рутковський був наречений дочки Хлопицького, і коли йому наречена закинула, що нині немає більше шляхти, то тоді він зважився йти проти Кармалюка (Gaw. pr., ст. 222).

використав Рутковський і вдарив Кармалюкові просто в голову. Стрілом з рушниці Кармалюкові зірвало ліву частину голови й мізок вилетів на землю.

Рутковський зараз же вийшов на двір, але там нікого не було, крім списа Кармалюка, що стояв коло дверей, та чув, як у лісі свистів Андрій.

Рутковський переглянув речі Кармалюка й найшов при ньому 9 карбованців. Всі речі Кармалюка Рутковським було списано; серед них звертають увагу речі до туалету.

11 жовтня спеціальною комісією було оглянуто мертве тіло Кармалюка, а для засвідчення, що це дійсно Кармалюк, були викликані пані Поплінська та інваліди й арештанти Літинської та Летичевської тюрми, що добре знали Кармалюка.

Після цієї офіційної формальності тіло Кармалюка було одвезено до Летичіва, де його поховали, під значним конвоєм, за міським кладовищем.

Смерть Кармалюка в народніх переказах передається цілком по иншому, але навіть в цих судових актах ми знаходимо де-які відгуки тої слави, що завше була при Кармалюкові. Так, канцелярський офіціаліста, переказуючи про смерть Кармалюка, в ті слова закінчує своє писання ¹⁾: «Симъ образомъ кончилъ жизнь свою славный злодѣянїями Кармалюкъ, наказанный три раза шпицрутеномъ, въ три раза кнутомъ, столько жеразь бѣжавшій изъ каторжной работы, непокоившій многіе годы здѣшнюю округу, имѣвшій чрезвычайные и даже неимовѣрные почти связи, сдѣлавшійся, сказать можно, водрузителемъ всего зла и симъ ввергшій многихъ простолюдиновъ въ пагубу и самое даже суевѣрное всеобщее о его силахъ и могуществѣ мнѣніе».

ПІСНЯ ПРО КАРМАЛЮКА.

Цю пісню без дати написано на аркуші паперу, який наліплений ззаду портрету ²⁾ Кармалюка, що переховується в Кам'янець-Подільському Церковно-Археологічному Музею. Пісню написано так званою «ярижкою»; текст пісні, оскільки мені відомо, до друку не подавався.

1. Породила мене мати,	4. Тай в неволю засадила.
Та й не дала щастя знати,	Гонить мене осовула,
Мене мати народила,	Що-день на панщину,
	Як не вийдеш на всхід сонця,

¹⁾ Д. V, ст. 536.

²⁾ Про історію портрета Кармалюка дивись: К. Широцький. «Де-що з української творчости артиста маляра Тропініна» З. Н. Т. Ш. т. III—1911. Львів, ст. 103—107.

8. То візьмеш у спину.
Не полюбив же я того,
Пішов всвіт гуляти,
Не маючи з чого жити,
12. Пішов розбивати.
Та й недовго ж я гуляв,
Бо скоро піймався.
Взяли мене у Сибір,
16. Що й не опам'ятався.
Повернувся я з Сибірі,
Нема щастя-долі.
Хоць здається не в кайданах,
20. Все-ж-таки в неволі.
Зібрав собі хлопців жвавих,
Що ж кому до того?
Ходять, сидять по дорогах,
24. Ждуть подорожнього.
Чи хто йде, чи не йде
А все треба ждати,
Оттак треба в лісі жити,
28. Хто не має хати.
Зовуть мене розбійником
- Кажуть,—розбиваю,
Я нікого не вбиваю,
32. Бо сам душу маю.
В багатого відбираю,
А бідному даю,
За тож мені не гріх буде,
36. Що я поділяю.
Асесори, ісправники
На мене гукають,
Вони більше людей гублять,
40. Ніж я грошей маю.
Маю жінку, маю діти,
Та я їх не бачу,
Як згадаю про їх горе,
44. То гірко заплачу.
А в неділю вранці рано
Ві всі дзвони дзвонять,
Мене, мене, Кармелюка,
48. На Сибір загонять,
Нехай гонять, нехай гонять,
Нехай загоняють.
Нехай мене Кармелюка
В світі вшопминають.